

barátsági és együttműködési szerződés és az ahhoz kapcsolódó titkos katonai egyezmény). A kötetnek ugyanebben a részében szerepelnek a NATO és a Varsói Szerződés alapító okiratai is, továbbá a térség nemzetközi kihatással bíró eseményei, mint a trieszti szabadállam státusának rendezése, Ciprus függetlenségének elismerése Görögország és Törökország részéről stb.

A könyv második felében azonban már az elmúlt évtized véres eseményeinek előzményei, az ahhoz vezető út van nagy alapossgal dokumentálva. Így szerepel benne Alija Izetbegović 1970-ben írt, félig titkos „Izlám kiáltványa”, mint a boszniai iszlám fundamentalizmus megalapozója és a későbbi polgárháború egyik összetevője. Kimaradt viszont a kötetből a Szerb Tudományos Akadémia tagjainak egy csoportja által, 1986-ban Jugoszlávia aktuális társadalmi kérdéseiről írt „Memorandum”, amelyet ezen az alapon szintén szerepeltetni kellett volna. Nagy teret szentel ellenben a szerkesztő a Jugoszlávia felbomlását dokumentáló okmányok bemutatásának, a tagköztársaságok szuverenitását kimondó deklarációitól, az Európai Közösségnek és az ENSZ-nek a felek megbékítésére tett kísérleteitől, a Daytoni egyezménnyel bezárólag. Az utolsó kötetet az ENSZ BT 1996. december 12-i 1088-as határozata zárja, amely a Bosznia-Hercegovinára nézve előző év decemberében kötött párizsi békeszerződés kívánt nagyobb nyomatókat szerezni. Az 1996-os évből ezen túlmenően – feltehetően nem minden célzatoság nélkül – számos olyan okmány szerepel, amelyek Jugoszlávia nemzetközi pozíciójának erősödését és külpolitikai sikerét hivatottak demonstrálni. Így találkozhatunk a francia külügyminiszter, Charetta nyilatkozatával, amely kimondta, hogy Franciaország diplomáciai kapcsolatai a Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal folyamatosak. Ami magyar szempontból érdekes és első pillantásra meglepő, a kötet teljes szövegével közli a magyar–román alapszerződést, amelyet a lábjegyzetben mint a nemzeti kisebbségek jogainak elismerését biztosító, korszerű európai modellt jellemez. Hozzáteve, hogy „ennek révén a két ország között megteremtődtek a jószomszédi együttműködés fejlődésének feltételei, és megszűntek a kapcsolatok fejlődését a romániai magyar nemzeti kisebbség helyzete miatt zavaró tényezők”. (809. oldal)

A dokumentumok közötti tájékozódást a kötetek végén található, államok szerint készített tárgymutató segíti, amely azt is jelöli, hogy milyen számot kapott az adott irat a kötetben (a dokumentumok számozása folyamatos), de nem hiányzik a hagyományos tartalomjegyzék sem. Ami olykor zavaró: az első kötetben a tartalomjegyzékben több helyen figyelmetlenségből tévesen van megadva a dokumentumok keletkezésének ideje. (Így történhetett, hogy Montenegró és Törökország 1878. március 10-e helyett 1978-ban írta alá a határokról szóló protokollt.) A bőségesen felhasznált szakirodalom ugyancsak helyet kapott az egyes kötetekben – az adott kötethez felhasznált forrásokat felsorolva –, minduntalan figyelemzettel arra a hatalmas munkára, amelynek eredményét tálcán tették elénk.

Összességében a kötetek lapozgatása közben az a meggyőződése támad az olvasónak, hogy a szerkesztőnek sikerült a maga elé kitűzött célt maximálisan teljesítenie, s a három kötetbe rendezett, jellegét tekintve igen változatos és nagyszámú – egész pontosan 565 – dokumentumon keresztül jelentős segítséget nyújtani a Balkánon zajlott-zajló politikai játszmák megértéséhez. A kedvező összbemutató legfeljebb csak az az alig leplezett szándék zavarja meg, amely arra irányul, hogy a nagyhatalmaknak a Balkán „balkanizálásában” évszázadok óta játszott és a szerkesztő által – és tegyük hozzá, a szerb értelmiség nagy része által – napjainkban is dominánsnak tartott szerepének hangsúlyozásával valamelyest „felmentse” a térség nemzeteit, elsősorban természetesen sajátját, a felelősség terhe alól.

Hornyák Árpád

*LJUBOGRAD DIMIĆ
SRBI I JUGOSLAVIJA
(A szerbek és Jugoszlávia)*

Beograd, Stubovi kulture, 1988. 197 p.

A „rövid 20. században” végbement folyamatok, az elmúlt évek eseményei számvetésre készítették a belgrádi egyetem professzorát. Miként maga is írja: „A jugoszláv állam és a szerb nép 20. századi történetének ismerete ma szükségesebb számunkra, mint valaha.” (8. p.) Jugoszlávia története 73 évet fog át. A 20. század háborúval kezdődött – ennek során felvetődött a szerb kérdés, 1918-ban létrejött a közös délszláv állam –, és háborúval, a jugoszláv állam szétesésével végződött. Véget ért egy olyan történelmi időszak, „amelyben a szerb kérdést nem sikerült véglegesen megoldani”. (11. p.) A szerző tisztában van vele, hogy a felvetett kérdésekre nem lehet egyértelmű, érzelmeiktől mentes válaszokat adni. Esszéistikusan előadott, de tényekkel, adatokkal gazdagon alátámasztott mondanivalóját négy gondolat köré csoportosította (előzmények és kiindulás, térség, társadalom, politika).

1918-ban, az első világháború befejeződésével jelentős változások következtek be Európa életében: eltűnt a színről három nagy birodalom, és vele együtt három dinasztia is. Helyüket részben kis

nemzetállamok vették át. Jelentős késéssel végbement a délszláv népek egyesülése egy államba. Az egyesülés nem volt a véletlen műve. A 19. századtól kezdve a legkülönbözőbb ideológiájú szerb politikai mozgalmak vállalták a küldetést, a különböző államokban élő szerbek „összegyűjtését”, egyre erősebben hatott a szerbek, horvátok nyelvi rokonságán alapuló jugoszláv gondolat politikai töltete is: a Maribortól Splitig, a Szabadkától Ohridig húzó nagy délszláv állam terve. Az új állam létrejötté a szomszédos két nagy birodalom összeomlását feltételezte.

1914-ben Nisben a szerb parlament deklarációt fogadott el, amelyben háborús célként jelölték meg a szerbek, horvátok, szlovének „felszabadítását és egyesítését”. Az egyesülésről a háború utolsó éveiben kezdődtek az intenzívebb tárgyalások a jugoszláv beállítottságú horvátokkal és szlovénekkal. 1918 közepén majdnem a teljes dalmáciai lakosság, valamint a horvátok és szlovének 60%-a kívánta a közös állam létrehozását. (27. p.) Többségüket nem a közös állami lét vonzotta, hanem álláspontjukat a német és olasz veszélytől, illetve a társadalmi zavargásoktól, az anarchiától való félelem határozta meg. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SZHSZ) megalakítása legitím képviselői testületek egyetértésével ment végbe (montenegrói parlament, vajdasági népgyűlés, zágrábi nemzeti tanács).

Szerbia – amely egyébként a legtöbb áldozatot hozta a közös államért – az államiság hagyományát hordozta, és a háború végén a győztesek közé számított, előnyös feltételeket teremtve ezzel a béketárgyalásokon. A győztes hatalmak védelmi szerepet szántak Jugoszláviának: részben a német veszély ellen, részben a szocialista eszmék terjedésével szemben. Ezt a szerepét az állam fennállása idején nem mindig tudta teljesíteni.

Az SZHSZ Királyság a szerbek állama volt, amelyben együtt éltek a horvátokkal és szlovénekkal. A nemzetközi körülmények alakulása hozta létre, de egyben a szerb politikai elit – amely a jugoszláv egység megvalósítását fontosabbnak tartotta Szerbia megnagyobbításánál – választása is volt. Az új állam megalakulása jelentős fordulatot hozott a benne élő három nemzet történelmében. Az egyes népeket lelkileg nem készítették elő a közös életre, különböző mentalitás, hagyományok és nemzetudatok kerültek egy államba. A gazdasági fejlettség és a modernizáció foka is jelentős eltéréseket mutatott. A fejletlen polgárság nem volt képes arra, hogy gazdasági-kulturális téren egyesítse a jugoszláv – és benne a szerb – térségeket.

A jugoszláv térség földrajzi értelemben nem képezett egységet. A kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy különösen északon nyitottak a határok. Az állam területének 30%-a alföld, 53%-a közepesen magas, 17%-a hegyvidék. Mindegyik területnek megvoltak a maga jellemzői. A hegyvidékek, mint mindenütt a Mediterráneumban, a „múlt őrzői” voltak. A földrajzi gátak alacsonyok voltak ahhoz, hogy megakadályozzák a külső államok behatolását, de elég magasak ahhoz, hogy hátráltassák az etnikai integrációt, a gazdasági kapcsolatok kifejlődését.

1918 után különböző fejlettségű és eltérő gazdasági kapcsolatokkal rendelkező területek kerültek egy államba, a fejletlenebb vidékek gazdasági felemelése a 20. század során nem sikerült. Egyes területeken még az autark gazdaság volt az uralkodó, így nem volt közös nemzeti piac, a korábbi gazdasági rendszerekbe való beágyazódás következtében még kevésbé létezett közös jugoszláv piac. A későbbi fejlődés, az integráció szempontjából nem volt megfelelő a kommunikáció, amely elősegíthette volna az áruk és a szakemberek megfelelő mozgását. Az új állam szempontjait figyelembe véve új közlekedési útvonalakat kellett létrehozni, ami lassan és vontatottan, nem kellő hatásokkal haladt. A gazdaságtörténesek megállapítása szerint – különösen 1945-ig, valamint az utolsó években – az egyes területek (Szlovénia, Horvátország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Szlavónia, Vajdaság) önálló gazdasági életet éltek.

Az SZHSZ állam megalakulásakor a benne élők nemzeti tudata különböző fokon állt, eltérő volt az iskolázottság és a kulturális fejlettség szintje is. A megosztottság bizonyos tekintetben érvényes volt a szerb nemzetre is, amely a korábbi fejlődés eredményeként több gazdasági, politikai, szellemi és kulturális központtal rendelkezett. A migrációk és szétszóródás azt eredményezte, hogy a 20. század végén nem lehetett valamennyi szerb diaszpórát megvédeni.

A szerb nép demográfiai jellemzői a 20. században jelentősen megváltoztak. 1921-ben az állam lakosságának 44,6%-át, 1981-ben már csak 36,6%-át tették ki. A szerbek arányának csökkenését befolyásolta a nemzetudat gyengülése, valamint a kisebb nemzetek öntudatának – politikai indíttatású – erősítése, más nemzetek létének elismerése (a makedón és crnagorán nemzét 1945-ben, a bosnyáké 1971-ben). Emellett jelentős befolyásoló tényező a szerbek természetes szaporodásának csökkenése. A két világháború is hatalmas áldozatokkal járt, különösen a 18–55 éves, munkaképes férfiak körében. A második világháború harcai és a szerbek ellen elkövetett genocídium egymillió áldozattal jártak. A háború után egyes vidékekről (Koszovó) a szerbek kiszorultak. A szerb lakosság a 20. században elöregedett, 1921-ben az átlagéletkor 27,5 év volt, jelenleg pedig 36 év. Csökkent a gyermekek száma a családokban, a szerb falu pedig nem heverte ki a lakosság folyamatos áramlását a városokba. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a demográfia jelenségek a modern társadalom velejárói, nem kifejezetten szerb specifikumok. Az viszont inkább jugoszláviai jelenség, hogy az egyes nemzetek természetes szaporodása fejlettségükből következően eltérő, és ennek hatása van az interetnikus kapcsolatokra. Erre a szerző is kitér az albánokkal kapcsolatban.

Az 1920-as években Szerbia és Crna Gora majdnem egyöntetűen szerb volt, abszolút többséget alkottak a szerbek Makedóniában, Koszovóban, Metohiában és a Szandzsákban. Bosznia-Hercegovinában a szerbek tették ki a lakosság többségét (43,9%). Kompakt csoportokban éltek szerbek Horvátországban és Szlavóniában. Mára a szerbek aránya nem éri el a 10%-ot Koszovóban, Makedóniában nem ismerik el a szerb nemzetet, Bosznia-Hercegovinában a szerbek aránya 30% alá süllyedt. Magában az anyaországban is csak a lakosság 65%-át teszik ki. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1912 előtt Szerbiához tartozó területeken, az ún. szűkebb értelemben vett Szerbiában a szerbek aránya meghaladja a 87%-ot, a kisebbségek főleg ma is az 1913, illetve 1918 után Szerbiához került, vegyes nemzetiségű vidékeken élnek.) A migrációs adatok elemzése mutatja, jelentős számú szerb költözött el az 1970–80-as években Koszovóból és Boszniából. Horvátországból 1941–45 között több mint négyszázezer szerb menekült el, és közel ugyanennyi 1991–95 között.

A 20. század elején a szerbek a hagyományos és a modern világ határán álltak. Egyes területeken még megvoltak a törzsi társadalom maradványai. A lakosság 80%-a paraszt volt, a paraszti gazdaságok 67%-a nem érte el az öt hektárt, az egy család megélhetéséhez szükséges nagyságot. Jelentősebb társadalmi változásokra 1945 után került sor. A háború után gyorsan végbement a mezőgazdaság szocialista átalakítása, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Jugoszláviában az 1980-as években 28% (Szerbiában 40%) alá csökkent.

A kulturális forradalom csak részben érintette a szerbeket. 1921-ben a királyság lakosságának több mint fele analfabéta volt, a szerb lakosság körében az írástudatlanság ennél lényegesen nagyobb mértékű volt, a déli vidékeken és Boszniában meghaladta a 80%-ot, Szerbiában a 65%-ot (a Vajdaságban csak 23%-os volt az írástudatlanok aránya, Szlovéniában még kisebb). A második világháború végén Szerbiában kétmillió feletti volt az írástudatlanok száma, amit az iskolahálózat fejletlensége magyaráz. A lakosság 40%-a nem végezte el a négyéves elemi iskolát. A háború után a kormányzat kampányba kezdett az analfabetizmus ellen, amennyiben pedig a statisztikák pontosak, ma Szerbiában a lakosság 9,5%-a írástudatlan, és 26% körüli az a réteg, amelyik ismeri a betűket, de gyakorlatilag nem használja az írásbeliséget.

A szerbeknek az állam jellegéből adódóan együtt kellett élniük más nemzetiségűekkel. Az együttélés az albánokkal volt a legproblematisabb. A zárt albán társadalom és a Nagy-Albánia-gondolat az egész 20. században szemben állt a jugoszláv állammal. A délszláv állam megalakulásakor az albán volt a kulturálisan legfejletlenebb kisebbség, társadalmát patriarchális, törzsi, családi viszonyok jellemezték, archaikus volt az erkölcsi felfogás is. Attól kezdve, hogy a szerbek visszafoglalták az ősi szerb területeket (1912–13), a szerb–albán viszonyt az állandó lázadások, a háborúk idején a terror, valamint a válságos helyzetekben az anarchia jellemezték. A szerbek kényszerű elvándorlásának és az albán lakosság nagyobb szaporodásának köszönhetően a Koszovóban 1921-ben még csak 44%-os albán lakosság aránya napjainkban 90% fölé emelkedett.

A szerb társadalom – a szerző véleménye szerint – az említett demográfiai, kulturális stb. okokból, valamint abból kifolyólag, hogy nem rendelkezett modern polgársággal és elittel, nem kellően integrálódva, széttagoltan jutott el a 20. század végére.

A politikai eseményeket elemezve abból indul ki a szerző, hogy a 20. században a szerb nemzet öt háborút folytatott, két okkupációt és genocidiumot élt át, és háromszor vesztette el és háromszor alakította ki államiságát. A 19. században megjelenő és a szerbek által lakott területeken az új állam megalakításáig sok hívet szerző jugoszláv eszme modern, integratív politikai ideológia volt, amely szemben állt a korábbi korszakok szűkebb nemzeti ideológiáival. A 20. században a jugoszláv gondolat különböző módosulásokon ment keresztül: 1918–28 között hivatalosan „háromnevű nemzetről” beszéltek. A szerbek az egységes nemzet felfogásra hivatkozva elvetették a horvátok történelmi jogokra alapozott érvelését. Ez nyilvánult meg a végrehajtó hatalom centralizálásában, a helyi kormányok megszüntetésében, az ország adminisztratív felosztásában és az 1921-es alkotmányban is. A jugoszláv politika következő szakaszát 1929–35 közé lehet tenni. A királyi diktatúra bevezetésével kezdődött, és a jugoszláv nemzet megteremtésére törekedett felülről diktált, erőszakos módszerekkel (pl. az 1930. július 4-i deklaráció a jugoszlávizmus nemzeti ideológiává nyilvánítja, illetve az 1931. évi oktrojált alkotmány megfelelő rendelkezései). Képviselői abban reménykedtek, hogy az oktatás, nevelés terén végzett munka eredményeként, illetve az új generációk térnyerésével a nemzeti kultúrák és érzések – „tartományi nacionalizmusok”, ahogy akkor mondták – helyét automatikusan átveszi a közös jugoszláv kultúra és eszme. A diktatúra azonban sokat ártott, a szerb ellenzék közeledett a horvát pártokhoz, amelyek a horvát kérdést tartotta legfontosabbnak. A király halála után (1934) a jugoszlávizmusnak – mint ideológiának és mint diktatórikus politikai gyakorlatnak – már nem voltak támogatói. Milán Stojadinović és kormánya (1935–38) hitt a jugoszláv nemzet egységében, de tudatában volt annak, hogy összetett, sajátos alapjai vannak. Stojadinović mindenképpen meg akarta őrizni az államot, erősítését és korszerűsítését tartotta feladatának. A nemzeti ideológiák befolyásának növekedésével a közös jugoszláv kultúra megteremtése lehetetlenné vált. Stojadinović bukása után a politikában is új korszak kezdődött, amelyben új módon rendezték a szerb–horvát viszonyt. Az autonóm Horvát Bánság megalakulása (1939) a horvát nacionalizmus győzelmét jelentette a jugoszlávizmus felett.

Jugoszlávia német megtámadása után (1941. április) a szerb nemzet részei különböző államokhoz kerültek, ahol nemzeti és kulturális létük veszélybe került. A szerb lakosság jó része atrocitásoknak és a megszállók terrorjának volt kitéve: 600–700 ezer embert deportáltak az usztasa állam internáló és megsemmisítő táboraiba, több mint százezer ember menekült el Koszovóból (miközben folyt az albán lakosság betelepülése), a bolgár és a magyar megszállás is több tízezer áldozattal és elmenekülővel járt.

A háború alatt két ellenállási mozgalom bontakozott ki, amelyekben nagy számban képviseltették magukat a szerbek. A csetnikek a „kiváras stratégiáját” követve – a frontok közeledését várták – a szerbek fennmaradásáért és az ideológiai ellenféllel szemben léptek fel. Jugoszlávia fennmaradása mellett foglaltak állást, amelyben véleményük szerint a háború után ki kell jelölni a szerb területeket, a szerbek ellen vétőket meg kell büntetni. A kommunisták offenzív stratégiát dolgoztak ki mind az idegen megszállókkal, mind az osztályellenséggel szemben. Jugoszláviát a „testvériség és egyenlőség” jegyében föderatív módon kívánták megújítani. Milan Nedić tábornok, a megmaradt Szerbia miniszterelnöke a Harmadik Birodalomra támaszkodva Nagy-Szerbiát akart létrehozni, miként Dimitrije Ljotić mozgalmának is ugyanez volt a célja.

1945 után Jugoszlávia a „partizán jugoszlávizmus” szellemében alakult újjá. A két világháború között a kommunista párt – a nemzeti egyensúly érdekében – a szerb területek rovására nemzetállamok létrehozását, majd azok föderációba tömörítését képviselte. Elfogadta a nagyszerb hegemonizmusról alkotott elméletet, szisztematikusan támadta a szerb polgárságot. A második világháború alatt és az azt követő években a szerb polgárság lényegében megsemmisült, a szerb nemzeti mozgalmat szétverték, a szerb értelmiséget üldözték.

A föderációs átrendezéssel jelentősen megváltozott a szerbek és Szerbia helyzete. Az új jugoszláv állam kezdetben centralizált, majd decentralizált volt, de mindvégig pártállam. A JKP fellépett mindenfajta nacionalizmus, sovinizmus, valamint vallási kizárólagosság ellen, de elfojtotta a szabad gondolkodást. Idővel, a Kominformmal való szakítás után a monolitikus társadalmi és politikai gyakorlat helyébe az öngazgató föderáció lépett. Ekkortól kezdve hivatalos jugoszláv ideológia nem volt. Az 1960-as évektől a pártvezetés nem volt egységes az ország jövőjét illetően. A köztársasági elitek saját érdekeiket képviselték. Mivel hiányoztak az integráló társadalmi erők, rétegek, a jugoszláv térség – és benne különösen a szerb – gazdaságilag, kulturálisan többfelé oszlott. Érdemes megjegyezni, hogy fennállása 73 éve alatt a jugoszláv államnak nem sikerült gazdasági egységet teremteni: sem gazdasági liberalizmussal, sem etatista, tervutasításos, illetve egyéb módszerekkel.

Szerbia érdekeinek háttérbe szorítása, felosztása (autonóm tartományok léte), a kisebbségek érdekeinek hangsúlyozása Koszovóban, az elhallgatott igazságtalanságok, sérelmek mind előrevetítették, hogy egyszer a felszínre kerül a szerb kérdés, az állam átrendezésének szükségessége. Erre objektív okokból mindenképpen sor került volna, függetlenül Slobodan Miloševićről. A folyamat viszont időben egybeesett azzal, hogy az egykori pártfunkcionárius „egy éjszaka alatt népezérré transzformálta magát”. „Nem volt felkészült [a szerb kérdés] megoldására, nem értette, nem érezte azt, nem ismerte fel demokratikus dimenzióját, és nem volt lehetősége, hogy kontrollálja az általa kiváltott viharos láncreakciót.” (182. p.) Jugoszlávia felbomlása úgy ment végbe, hogy egyes területek nemzetközi erők támogatásával elszakadtak. Az egykori tagköztársaságok határait ismerték el az új államok határainak. A szerbeknek nem adatott meg az önrendelkezés joga.

Őn kőteten végigvonul, hogy Jugoszlávia a szerző számára bizonyos értékeket jelent, de a kellő társadalmi integráló erők nem voltak elég erősek sem a jugoszláv állam megfelelő berendezéséhez, sem megtartásához. Ezért az országért a szerbek sokat áldoztak – emberéletben is a két világháború alatt –, ez volt az az ország, amelyben együtt élt a szerb nemzet majdnem teljes egésze. Ez a történet szerb szemszögű olvasata, más nemzetiségűek másként tekintenek Jugoszláviára. Egy soknemzetiségű állam esetében számba lehet venni az együttélést meghatározó okokat, fel lehet vetni a szétválás indokait. A jövő, a nemzeti tudat érdekében az új korszak kezdetén szükség van a múlt megismerésére, miként a szerző is írja. Erre tesz sokoldalú kísérlet ez a színvonalas tanulmány.

Bíró László